ماڭلايسۆيە

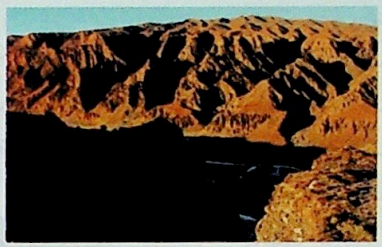
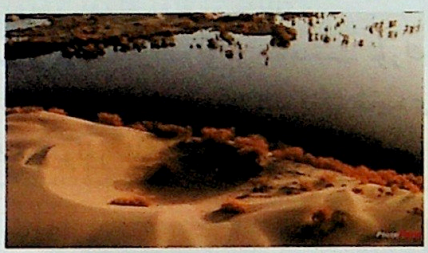

◉ غالىب بارات ئەرك

يۇرتىمىزنىڭ تارىخىغا ئائىت يازمىلاردا، توغرىسىنى ئېيتقاندا مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان يازغان «تارىخى رەشىدىي»دە كۆرۈلىدىغان «ماڭلايسۆيە» بۇ تارىخىي نام، شۇنداق كېيىنكى تارىخ - تەزكىرىلەردىمۇ كۆرۈلىدۇ، بۇ ئاتالغۇ كېيىنكى تارىخ - تەزكىرىلەر(مەسىلەن: «تارىخى ھەمىدى»، «تارىخ كاشغەر»)گە «تارىخى رەشىدىي»دىن كەلگەن. مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان (1499 ~ 1551) تەرىپىدىن **1541** - يىلىدىن **1546** - يىلىغىچە يېزىلغان بۇ قىممەتلىك ئەسەر ئەينى دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن يۇرتىمىز تارىخىدىن ئۇچۇر بېرىدىغان مەنبە ماتېرىياللارنىڭ بىرى. ئەسەردە «ماڭلايسۆيە» دېگەن سۆز ‹ئاپ-تاپ يۇزلۈك› دېگەن بولىدۇ. ماڭلايسۆيەنىڭ چېگرا سىزىقى تەرىپى كۈسەن (ھازىرقى كۇچا) دىن تاكى بۈگۈرگىچە، غەرب تەرىپى فەرغانىنىڭ يىراق ئاخىرقى ۋىلايىتى بولغان سام، غەز ۋە چاقشىمانغىچە، شىمالىي تەرىپى ئىسسىقكۆل، جەنۇب تەرىپى چەرچەن ۋە سارىغ ئۇيغۇر يۇرتىغىچە ئىدى. بۇ چېگرانىڭ ئىچىنى ‹ماڭلايسۆيە› دەپ ئاتايدۇ. بۇ چېگرانىڭ ئىچىدىكى تامامى ۋىلايەتلەر ئەمىر بولاجنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئىدى. ئۇ زامانلاردا بۇ ھۇدۇد ئىچىدە بىر نەچچە شەھەرلەر بار ئىدى. ئۇ شەھەرلەرنىڭ چوڭراقلىرى كاشغەر، خوتەن، ياركەند، ئۆزكەند، كاسان، ئاخسىكەند، ئەندىجان، ئاقسۇ، ئاتباشى ۋە كۈسەن قاتارلىقلار ئىدى. ئەمىر بولاجى ئاق سۇدا تۇراتتى. چۈنكى، چاغاتاي مەملىكەتلىرىنى تەقسىم قىلغاندا ماڭلايسۆيەنى ئەمىر بۇلاجنىڭ بوۋىسى ئورتۇ بۆرەگە بەرگەندى...»[1] دېيىلگەن. ئاز مەزگىللەردىن كېيىن ماڭلايسۆيەنىڭ دائىرىسىنىڭ قسمەن ئۆزگەرگەندىلىكى توغرىسىدا مۇشۇ ئەسەرنىڭ 38 - بابىدا «ماڭلايسۆيەنىڭ كۆپ قسمى دوغلاتلارنىڭ تەۋەسىدە ئىدى، شۇ جۈملىدىن كاشغەر بىلەن ئەندىجانلار سەرقەنت دېۋان مەھكىمىسىگە تەۋە بولغانىدى. ئىسسىقكۆل چېگرىلىرى زامان ئىنقىلابلىرى بىلەن ۋەيران بولغانىدى، قالغان كۆپ قىسىم جايلار يەنىلا دوغلات ئەمىرلىرىنىڭ قولىدا ئىدى...»[2] دېيىلگەن. مانا بۇ مەلۇماتلاردىن كۆرىنىپ بولساق، «ماڭلايسۆيە» چىڭگىزخان ئوغلى چاغاتاي زامانىدىن قالغان بىر مەمۇرىي داىرىنىڭ نامى بولۇپ چىقىدۇ. چىڭگىزخان ھاياتىنىڭ ئاخىرىدا ئۆزىگە تەۋە بولغان **129** مىڭ كىشىلىك قوشۇنىدىن **101** مىڭ كىشىنى ۋارىسى تولۇيغا، قالغان **28** مىڭ چېرىكىنى قالغان تۆت ئوغلى، ئانىسى ۋە تۇغقانلىرىغا بۆلۈپ بەرگەن. چىڭگىزخان ئىگىلىگەن بارلىق زېمىنلىرىنى ئوغۇللىرى ۋە تۇغقانلىرىغا بۆلۈپ بەرگەندە ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا شەرقتە ئۇيغۇر ئېلى، قايالىقتىن تارتىپ غەربتە ئامۇ دەريا سىنىڭ ئىككى قىرغىقىچە بولغان يەرلەرنى سۈيۈرغال قىلىپ

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بەرگەن. پېرسىيەلىك تارىخچى راشىدىن فەيزۇللاھ(1318 ~ 1247) نىڭ «جەمئۇت تەۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدە يېزىلىشچە، ئوغۇللىرى جۇجى، چاغاتاي، ئۆگەدەيلەرگە 4000 دىن چېرىك تەقسىم بولغان. شۇ قاتاردا چاغاتايغا تەقسىم بولغان چېرىكلەر ــ بارلاسلار. نىڭ بارۇلتاي ـ قاراجاي مىڭلىقى، قوڭغىراتلارنىڭ سۆگە نويان مىڭلىقى قاتارلىق 2000 چېرىك تىزىمغا ئېلىنغان. مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرە-گانىنىڭ يازمىسىدىن قارىغاندا، يەنە بىر مىڭ چېرىك (مىڭلىقى) شۇبھىسزكى دوغلات قوۋمىدىن ئىبارەت. تۆتىنچى مىڭ چېرىك قايسى قوۋمدىن ئىكەنلىكى نامەلۇم. راشىددىن فەيزۇللاھنىڭ يازغانلىرىدىن قارىغاندا، چاغاتاي ئۆزىنى كۆچلەندۈرۈش ئۈچۈن موڭغۇل بولمىغان خەلقلەردىن (يەرلىكلەردىن) چېرىك كۆپەيتكەن بولۇشى مۇمكىن.[3] يۇقىرىدا كۆرگەن، چاغاتاينىڭ ئىلتىپاتىغا مۇيەسسەر بولغان دوغلاتلار بۇلاندجار قوۋمىدىن بۆلۈنۈپ چىققاندى. چىڭگىز-خان بىلەن تايچىغۇتلار سوقۇشقاندا، دوغلاتلار چىڭگىزخان بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن ھەمدە چېرىكلىرى چىڭگىزخان تەرەپتە تۇرۇپ ئۇرۇشقا قاتناشقان، لېكىن شۇ دەۋرلەردىن تارتىپ 13 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بۇ قوۋمدىن نامدار شەخسلەر چىقمىغان.[4]

ماڭلايسۇيە نامى «تارىخى رەشىدىي»نىڭ ئۇيغۇرچە قوليازمىسىدا «منكلاي سويە» دەپ يېزىلغان. «تارىخى رەشىدىي» ناملىق بۇ قىممەتلىك ئەسەر ئالىملار تەرىپىدىن كۆپ قېتىم تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىندى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىر قانچىسى بالدۇرراق، ئەمما كەمتۈكەرەك نۇسخىسى پارسلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى تەقەق قىلغۇچى ئەنگلىيەلىك تىلشۇناس ئېدۋارد دېنىسون روس (1940 ـ 1871) تەرىپىدىن ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىنغان. ئۇ فرانسۇز، گېرمان، ئىتالىيان، رۇس، پارس، ئەرەب، تۈرك، ئوردۇ تىللىرىنى پىششىق بىلىدىغان؛ پورتۇگال، گوللان، نامىبىيە، گىرېك، ئىبراي، ئەرمەن، لاتىن، سانسكرىت، تىبەت تىللىرىدىن خەۋەردار يېتۈك ئالىم بولۇپ «تارىخى رەشىدىي»نىڭ پارس ۋە تۈركي تىلدىكى قوليازمىلىرى ئاساسىدا ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغان. بۇ كىتابنىڭ ئىنگلىزچە يۇقىرىقى تەرجىمىسى1895 ـ يىلى تۇنجى قېتىم نەشر قىلىنغاندىن كېيىن تەكرار بېسىلغان، مانا مۇشۇ ئىنگلىزچە نۇسخىدا يۇقىرىقى نام Suyah Mangalai (ماڭلاي سۇياخ) دەپ تەلەپپۇز تەرجىمىسى قىلىنغان. مانا مۇشۇ نۇسخا ئوسمان كاراتاي تەرىپىدىن تۈركچىگە تەرجىمە قىلىنىپ، تۈركىيەدىكى سەلەگە نەشرىياتى تەرىپىدىن 2006 ـ يىلى نەشر قىلىنغان، ئۇشبۇ تۈركچە نەشرىدە Suyah Mangalay دەپ ئەينەن كۆچۈرۈپ ئېلىنغان.[5]مۇشۇ نۇسخا يەنە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى مۇتەخەسسىسى ۋاڭ جىلەينىڭ ئىزاھلىشىدا 1983 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.[6] قازاقستاندىكى تۇران نەشرىياتى نەشر قىلغان نۇسخىسى پارس تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان، ئەنە شۇ نۇسخىدىن كۆچۈرۈلۈپ ئېلىمىزدە نەشر قىلىنغان قازاقچە نەشرىدە «ماڭلاي سۇبە» دەپ تەلەپپۇز تەرجىمىسى قىلىنىپ «ماڭلاي سۇبە» [7]، دەپ ئاتىلىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ۋاڭ جىلەي ئەپەندى بۇ ئەسەرنى قايتا تەرجىمە قىلغاندا، يەنىلا كونا ئىنگلىزچە نەشرىنى مەنبە قىلغان بولغاچقا، تەرجىمىدە چوڭ ئۆزگىرىش بولمىغان، ناملارنى تەرجىمە قىلغاندا ئىشلەتكەن خەتلەر ۋە كىتابنىڭ نامىدا ئۆزگىرىش بولغان، بىز كۆرۈۋاتقان نام ماڭلايسۇيەنى Mangalai Suyah دىن 曼尕赖·苏雅 دەپ تەرجىمە قىلغان ھەمدە مەنسىنىAftab Ru يەنى 地向阳 دەپ تەرجىمە قىلغان.[8] «تارىخى رەشىدىي»نىڭ ئۆزبېكچە نەشرى چاغاتاي ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدىكى قولىازمىسىدىن تەييارلانغان، ئۆزبېكچە نەشرىدە بۇ نام «ماڭلاي سۇبە» (МаналйСубе) دەپ ئېلىنغان ھەمدە مەنسى «ئاپتاپ رۇي يەرلىرى»[9]، دېيىلگەن. مۇشۇ كىتابنى نەشرگە تەييارلىغۇچى بەرگەن ئىزاھاتتا، «ماڭلاي سۇبە ـ قۇياشلى ـ ئاپتاپ رۇي دېگەن مەنىدە» دېيىلگەن. قازاقچە ۋە تۈركچە نەشرىنىڭ ئىزاھاتىدا «كۈنگەي تەرەپ» دەپ ئىزاھلانغان. مانا مۇشۇ ماتېرىياللارغا ئاساسلانساق، بۇ نام ئاپتاپلىق يەر، كۈنگەي تەرەپ دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكى مەلۇم بولدۇ. ئۇنداقتا بۇ نامنىڭ «ماڭلايسۇيە»، «ماڭلاي سۇبە» دېگەن تىرانسكرىپسىيەسىنىڭ قايسى توغرا؟

«تارىخى رەشىدىي»نىڭ قولىازمىسىدا يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك يېزىلغان بولسا، «تارىخى ھەمدىي»نىڭ موللا مۇسا سايرامى ئۆز قەلىمىدە يازغان قولىازمىسىدا «مانكلاي سويە» دەپ يېزىلغان.[10] بۇ ئەسەرنى نەشرگە تەييارلىغان تارىخشۇناس ئەنۋەر بايتۇر ئەپەندى بۇ نامنى «ماڭلاي سۇيە» دەپ ئوقۇغان.

نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدا يېزىلغان، موللا مىرسالىھ كاشغەرىي تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن «تارىخي كاشغار» (نەشرى نامى «چىڭگىزنامە»)نى تارىخشۇناس ھاجى نۇرھاجى نەشرگە تەييارلىغان بولۇپ، بۇ نامنى «ماڭلاي سودە»[11]، دەپ ئالغان. مۇشۇ ئەسەرنىڭ بىر قولىازمىسى رۇسىيەنىڭ سانكت پېتىربۇرگ شەھىرىدە ساقلىنىۋاتقان بولۇپ قولىازمىدا ماڭلاي سودە دەپ يېزىلغان لېكىن نەشرگە تەييارلىغۇچىلار ئىندىكىستا دەپ يازغىنىدىن قارىغاندا، «مانكلاي سويە» مانكلاي سويە (سويە) دەپ يېزىلىشىنى توغرا

دەپ قارىغان بولۇشى مۇمكىن.[12]

يۇقىرىقى ئۇچۇرلاردىن قارايدىغان بولساق، «تارىخى رەشىدىي»دە دەسلەپ قەلەمگە ئېلىنغان بۇ جاينىڭ نامى قىسمەن يازمىلاردا ئۆزگىچىرەك خاتىرىلەنگەنلىكىنى كۆرەلەيمىز. ئۇنداقتا بۇ نام «ماڭلايسۆيە»مۇ ياكى «ماڭلايسۇبە»مۇ دېگەن مەسىلىگە جاۋاب بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ نامنىڭ «ماڭلاي سويە»، «ماڭلاي سۇبە»، «ماڭلاي سودە» يېزىلىشلىرىدا «ماڭلاي» ھەققىدە ئىختىلاپ يوق. «سوبە» ۋە «سويە» بولۇپ يېزىلىشى قول يازمىدىكى «ي» ھەرپىنىڭ ئاستىدىكى قوش چېكىتنى كۆرسىتىدىغان سىزىقنىڭ قىسقا بولۇپ قېلىشى ياكى بىر چېكىت بولۇپ قېلىشىدىن كېلىپ چىققان. «سودە» بولۇپ قېلىشى ئىككى ھەرپ ئارىسىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشى ياكى ئىملا خاتالىقىدىن ئىبارەت. «سويە»نى توغرا دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشتىكى يەنە بىر سەۋەب، «تارىخى رەشىدىي»نىڭ مۇتلەق كۆپ سانلىق قوليازمىلىرىدا «سويە» دەپ يېزىلغانلىقىدىن ئىبارەت. ئىنگلىز تىلىدىكى تەرجىمىسى گەرچە كەمتۈك نۇسخا بولسىمۇ، مۇشۇ نۇسخىسىنى ھازىرلاش ۋە تەرجىمە قىلىش داۋامىدا پارس ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى خېلى كۆپ قول يازمىسىدىن پايدىلانغان، ئىملا مەسىلىسىنى ئىزاھلاپ ماڭغان. ئىنگلىزچە نەشرىدە «ماڭلاي سۇياخ» نامى توغرىسىدا مەخسۇس ئىزاھات يازغان بولسىمۇ، بۇ نامنىڭ باشقىچە ئىملادا يېزىلغانلىقى توغرىسىدا ئۇچۇر قالدۇرمىغانلىقىدىن قارىغاندا، ئۇ تەرجىمە قىلىشتا ئىشلەتكەن نەچچە يازمىدا ئوخشاش يېزىلغانلىقىنى بىلەلەيمىز. «تارىخى رەشىدىي»نىڭ بىر قەدەر مۇكەممەل نۇسخىسى مۇھەممەدتۇردى مىرزا ئەخمەت تەرىپىدىن ئىشلەنگەن، نەشرگە تەييارلىنىش جەريانىدا موللا مۇھەممەدنىياز بىننى ئابدۇلغەفۇر پارسچىدىن تەرجىمە قىلغان چاغاتاي ئۇيغۇر تىل – يېزىقىدىكى قول يازمىلىرىدىن ئۈچ نۇسخا، مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي تەرجىمىسىدىن بىر نۇسخا ۋە پارسچە ئۈچ قول يازمىدىن ھەمدە مۇشۇ ۋاقىتقىچە نەشر قىلىنغان خەنزۇچە، قازاقچە، رۇسچە، پارسچە، تۈركچە نۇسخىلىرىدىن پايدىلىنىپ ھازىرلانغان، رۇسچە نەشرىگە سېلىشتۇرۇلغان. ئۇيغۇرچە نەشرىدە بۇ نامنىڭ باشقىچە ئىملادا يېزىلغانلىقى توغرىسىدا ئۇچۇر يوق. يەنە «تارىخىي كاشغەر»، «تارىخى ھەمىدىي»لەردە ھەم ئوخشاش يېزىلغانلىقىغا ئاساسەن، بۇ نامنىڭ توغرا ئىملاسىنىڭ «مانكلاى سويە» ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرىمىز.

ماڭلايسۆيەنىڭ تۈركىي تىلدىكى نام ئىكەنلىكى، بۇنىڭ تەڭدىشىنىڭ پارسچە «ئافتاب رۇي» ئىكەنلىكى يازمىلاردا كۆرسىتىلگەن، ئەمما تەرجىمىسىدە ھەر خىل ئېلىنغان ئەھۋاللار مەۋجۇت. بۇ توغرىدا كۆپرەك تەتقىقات يۈرگۈزگەن رۇسىيەلىك ئالىم بارتولدنىڭ «يەتتەسۇ تارىخىنىڭ ئوچېرىكى» ناملىق كىتابىدا М аналй Суѳе (ماڭلاي سۇبە) دەپ يېزىلغان. بارتولد بۇ سۆز توغرىسىدىكى يەشمىسىنى «ئاۋانگىرات رايون(先锋区)»[13]، «ئالدىنقى قاراۋۇلخانا»[14]، «ئەڭ ئالدىنقى ۋىلايەت»[15]، دەپ قەلەمگە ئالغان. كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، بارتولد بۇ نامنى М аналй Суѳе (ماڭلاي سۇبە) دەپ تىرانسىكرىپسىيە قىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ «ماڭلاي سۇبە»گە بەرگەن يەشمىسى ئۈچ نەپەر تەرجىمان تەرىپىدىن ئۈچ خىل تەرجىمە قىلىنغان. «تارىخى رەشىدىي»نىڭ بارتولد پايدىلانغان قوليازمىسىدا ياكى ئۇ پايدىلانغان رۇسچىغا تەرجىمە قىلىنغان پارچىدا «ماڭلايسۇبە» دەپ يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن. شۇنداقتىمۇ، يۇقىرىدا ئېيتقاندەك، بۇ نامنىڭ توغرا ئىملاسىنىڭ «مانلاى سويە»، تەلەپپۇزىنىڭ «ماڭلاي سۆيە» ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيمەن.

ئۇنداقتا «ماڭلايسۆيە» قانداق مەنىدىكى نام؟ بۇ ھەقتە مىرزا مەھەممەد ھەيدەر كۆرەگان «تارىخى رەشىدىي»دە ئېنىق قىلىپ (ماڭلاي) پارسچە «ئافتاب رۇ» (ماڭلاي) ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن. پارسچە «ئافتاب رۇ» نامىدىكى «ئافتاب» ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا پارىس تىلىدىن كىرگۈزۈلۈپ ئاپتاپ دەپ قوللىنىلىدۇ، پارس تىلىدا «كۈن، كۈن نۇرى» دېگەن مەنىدە. پارسچىدىكى بۇ سۆز كۈنگەي دېگەن مەنىدە بولۇپ، شىمالدا جەنۇبقا يۈزلىنىپ ئولتۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ.[16] مانا مۇشۇلاردىن قارايدىغان بولساق، «ماڭلايسۆيە» نامىنىڭ «كۈنگەي، ئاپتاپلىق يەر» دېگەن مەنىلەردە ئىكەنلىكى، خەنزۇچە تەرجىمىدىكى 向阳地 ناھايىتى باپ تەرجىمە بولغانلىقىنى بىلەلەيمىز. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ماڭلاي چاچ»، «ماڭلاي تەر» سۆزلىرى قوللىنىلىدۇ. «مانجۇچە بەش تىلىق لۇغەت»تە «مانك لاي» دەپ يېزىلغان. ئىسلامىيەتتىن كېيىن پارسچە سۆز «پېشانە» قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئاتالغۇ ماڭلاينىڭ ئورنىنى ئالغان. دېمەك، ماڭلاينىڭ ھازىرقى تىلىمىزدىكى توپتوغرا مەنىسى «پېشانە» بولسىمۇ، كۆچمە مەنىسى «كۈنگەي» ۋە جەنۇب، «كۈنەس» نامى بىلەن ئوخشاش مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. 1891 – يىلى يېزىلغان «توشقان يىلىدىكى ئۇزۇن سەپەردىن خاتىرە» ناملىق كىتابتا، بىر جاي نامىنى 忙奇 دەپ تەرجىمە قىلغان، ئۇنىڭدىن كۆرە ھازىرقى تەرجىمىسى 茫崖 ئەسلىي تەلەپپۇزىغا تېخىمۇ يېقىن كېلىدۇ. فېڭ جىۋېن قاتارلىقلار تۈزگەن «غەربىي يۇرت يەر ناملىرى لۇغىتى»دە ماڭلاينى «بىر خىل چاچ شەكلى» دەپ خاتا چۈشەندۈرگەن.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

گۇننار يارىڭ «ماڭلاي» سۆزىنى «پەلەمپەي شەكىللىك ئېگىزلىك» ياكى «ئېگىز تاغنىڭ يانتۇ تەرىپى»؛ ئەمەلىيەتتە «ماڭلاي» پېشانىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ ئىزاھلىغان. «ماڭلاي» دېگەن بۇ سۆز تۈركىي تىل ۋە موڭغۇل تىلىغا ئورتاق لېكسىكا بولۇپ موڭغۇل تىلىدا maŋnai/maŋnɛ:~maŋnɛ دېيىلىدۇ، بۇ ئورتاق لېكسىكا كېيىنكى ۋاقىتلاردا پارس تىلىدىن كىرگەن «پېشانە» دېگەن سۆز بىلەن پاراللېل قوللىنىلغان، لېكىن كۆپىنچە ئەسلى تىلىمىزدىكى «پېشانە» سۆزى قوللىنىلىدىغان بولغان. موللا مۇسا سايرامى 1909 ـ يىلى يازغان «تارىخى ھەمىدىي»دە «ماڭلاي سۈيە دېگەن سۆز موغۇل تىلىدا ‹ئاپتاپ تەرەپ› (مەسئۇل مۇھەررىر غۇلام غوپۇرى شەرقىي تەرەپ، دەپ ئىزاھلىغان)، دېگەن مەنىدە ئىكەن»[17]، دەپ يازغان. مەرھۇم تىلشۇناس غۇلام غوپۇرىنىڭ نېمە ۋەجىدىن «شەرقىي تەرەپ» دەپ ئىزاھلىغانلىقىنى چۈشەنگىلى بولمايدۇ، ئەمما ھازىرقى ئىستېمالدا جەنۇب تەرەپنى كۆرسىتىدىغانلىقى ئېنىق. موڭغۇل تىلىدا 13 ـ ئەسىردىلا mangnai– manglai دېگەن سۆزلۈك بولۇپ پېشانە دېگەن مەنىسى بارلىقى، يەنە تۇنجى قاراۋۇل، تۇنجى پوس دېگەن مەنىلىرى بارلىقىمۇ مەلۇم. بۇنىڭدىن باشقا 14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا مەنسۇپ «ئىبنى مۇھەننا لۇغىتى»دە manlai دېيىلىپ پېشانىنى كۆرسىتىدىغانلىقى يېزىلغان.[18] ئەمەلىيەتتە «ماڭلاي» سۆزى ھازىرقى زامان موڭغۇل تىلىدىمۇ مەۋجۇت بولۇپ «مانلاي» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىپ ئالدى تەرەپ، باش، لېدىر (رەھبەر) دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. «ماڭلاي» دېگەن جاي نامى ئەسلىدىن ساپ ئۇيغۇر تىلى، «كۈنگەي، ئاپتاپلىق، جەنۇب» دېگەن مەنىگە ئىگە، شۇنىڭ ئۈچۈن «ماڭلايسۆيە» دېگەن ئۇيغۇرچە نام پارسچىغا «ئافتاب رۇ»، خەنزۇ تىلىغا 向阳地، دەپ تەرجىمە قىلىنغان. «ماڭلاي» نامىنى ئەڭ دەسلەپ تەتقىق قىلغۇچىلار ـــ ئەنگلىيەلىك ئالىملاردىن ئېدۋارد دېنىسىن رۇس بىلەن ن. ئېلىئاسلار ھېسابلىنىدۇ. «تارىخى رەشىدىي»نى ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغاندا «ماڭلايسۆيە» دېگەن جۇغراپىيەلىك نامغا يولۇقۇپ، بۇنىڭ پارسچە «ئافتاب رۇي» ئىكەنلىكىنى، «ماڭلاي» سۆزىنىڭ تۈركىي تىلدىكى ئىبارە ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇلار «‹ماڭلاي› ساپ ئۆلچەملىك تۈركىي تىل، ئۇنىڭ مەنىسى ئالدى تەرەپ، يۇقىرى تەرەپ، يۆنىلىش ۋە پېشانە دېگەنلىك»، دەپ يازغان ھەمدە مىسال تەرىقىسىدە ئىلغار قوشۇن ياكى ئالدىن يۈرەر قوشۇننىڭ «ماڭلاي قوشۇن» دېيىلگەنلىكىنى كۆرسەتكەن.

«ماڭلاي» سۆزى ھازىرقى دەۋرىمىزدىمۇ يەر نامى بولۇپ خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ، بۇنىڭغا مىسال كەلتۈرسەك «شىرماڭلاي»، بۇ جاي چارقىلىق ناھىيە يېتىمبۇلاق بازىرىنىڭ 240 كىلومېتىر غەربىدە، بۇ يەرنىڭ شەكلى شىرنىڭ پېشانىسىغا ئوخشىغانلىقتىن شىر ماڭلاي دەپ ئاتالغان، دەپ قارالماقتا. چەرچەن ناھىيە ئوييايلاق يېزىسىدىكى مەھەللىنىڭ نامى «شىرەماڭلاي تېرىم»، بۇ نامنى «چەرچەن ناھىيەسىنىڭ يەر ناملىرى تەزكىرىسى»دە، موڭغۇلچە يەر نامى، سېرىق تاشنىڭ پېشانىسى دېگەن مەنىدە دەپ ئىزاھلانغان، بۇنداق ئىزاھلاش خاتا. توغرىسى «شىرماڭلاي تېرىم» بولۇپ شىرنىڭ ماڭلىيىغا ئوخشايدىغان (يەر شەكلى) تېرىم يەر دېگەن مەنىدىكى ئۇيغۇرچە نام. «قۇزاڭماڭلاي»، چەرچەن ناھىيەسىدىكى يەر نامى. «قۇزاڭ» دېيىلگىنى «قۇز» دېگەن سۆزنىڭ سۈپەتلىنىشى بولۇپ «كۈن چۈشمەيدىغان» تەرەپ مەنىسىدە كېلىدۇ، چەرچەننىڭ تاغلىرىغا نىسبەتەن بۇ يەر تاغلارنىڭ شىمال تەرىپىنى كۆرسىتىدۇ، «قۇزاڭ ماڭلاي» تاغنىڭ كۈن چۈشمەيدىغان تەرىپىدىكى ماڭلاينى كۆرسىتىدۇ، دەپ چۈشەندۇرۈلمەكتە. «ماڭلاي» قاراقاش ناھىيەسىدە بىر يېزىنىڭ، چارقىلىق ناھىيەسىدە كان رايونىنىڭ (كونا ماڭلاي، يېڭى ماڭلاي دېيىلىدۇ) نامى، چارقىلىقنىڭ تۆمۈرلۈك يېزىسى ئەتراپىدا يەنە «شاماڭلاي» دەپ بىر جاي بار؛ چېرا ناھىيەسىدە ئارا ماڭلاي دەرياسى بار. چەرچەن ناھىيەسىدە «سېرىق ماڭلاي»، «كۆك ماڭلاي»، «ئىنچىكە ماڭلاي»، «يوغان ماڭلاي»، «يوغان ماڭلاينىڭ چاپ»، «يول ماڭلاي»، «ئالايار ماڭلاي»، «تەكلە ماڭلاي»، «تاشبار ماڭلاي»، «تەكىي ماڭلاي»، «كېسەكلىك ماڭلاي»، «نوچا ئوغلۇقنىڭ ماڭلاي»، «ئېغىل بار ماڭلاي»... قاتارلىق ناملار بار، چەرچەن ناھىيەسىدىكى بۇ «ماڭلاي» ئىسمى بار يەرلەرنىڭ كۆپى چارۋىچىلىق يېزىسى بولغان ئاچچان تەۋەسىدە. خېجىڭ ناھىيەسىدە «ماڭلايبۇلاق» دەيدىغان بۇلاق نامى بار. مانا بۇلاردىن قارايدىغان بولساق، ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلەرگە نام قويۇشىدا كۆپ قوللانغان سۆزلەملىرىدىن بىرى «ماڭلاي»دىن ئىبارەت.

يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، «تارىخى رەشىدىي» قاتارلىق ئەسەرلەردە جۇغراپىيەلىك نام «ماڭلايسۆيە» خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ، بۇ نام مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگاننىڭ تەبىرىچە بولغاندا پارسچە «ئافتاب رۇ»غا تەڭداش. ئاپتاپلىق يەر، يەنى ئاپتاپ بەك چۈشىدىغان يەر، جەنۇب دېگەن مەنىلەردە. تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانساق، «ماڭلايسۆيە» دېيىلگەن جۇغراپىيەلىك نام كۆرسەتكەن دائىرە خاقانىيە (قاراخانىيلار) خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ يەرلەر13 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا ئاۋۋال قاراقىتانلار

تەۋەلىكىدە بولغان. چىڭگىزخانىنىڭ باشچىلىقىدا قەد كۆتۈرگەن موڭغۇللار قاراقىتان ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرغاندىن كېيىن خاقانىيە تەۋەلىكى چىڭگىزخانىنىڭ ھاكىمىيىتى تەركىبىدە بولغان. چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدا ئىگىلىگەن بارلىق زېمىنلىرىنى ئوغۇللىرى ۋە تۇغقانلىرىغا سۈيۈرغال قىلىپ، چېرىك بۆلۈپ بەرگەن. چىڭگىزخانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا تەقسىم بولغان سۈيۈرغال تەۋەسىدىن «ماۋلايسۇيە» ئەينى ۋاقىتتا چىڭگىزخانىنىڭ تايچىغۇتلارنى يېڭىشىدە ھەمدەم بولغان دوغلاتلارنىڭ باشلىقى ئورتۇ بۆرەگە چاغاتاي خان تەرىپىدىن سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەن. ئورتۇ بۆرەنىڭ ئەۋلادلىرى (دوغلاتلارنىڭ ئەمرلىرى) شۇندىن كېيىن ماۋلايسۇيەگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھەمدە چاغاتاي خانلىقى ۋە موغۇلستان ھاكىمىيىتىدە يۇقىرى مەرتىۋىدە تۇرغان، ھەتتا بەزى مەزگىللەردە خانلارنى خەۋپسىرەتكەن، خانلارنى تەختكە چىقارغان. دوغلات ئەمرلىرىنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىگە مۇناسىپ ئىمتىيازلىرى كۆپىيىپ بارغان (چىڭگىزخان، تۇغلۇق تۆمۈرخان، خىزىر خوجا ئىلگىرى - كېيىن ئۇلارغا كۆپ ئىمتىيازلارنى ئاتا قىلغان). 1514 - يىلى دوغلات ئەمرى مىرزا ئابابەكرى چىڭگىزخان نەسەبىدىن بولغان سۇلتان سەئىدخان تەرىپىدىن يوقىتىلىپ ياركەنت خانلىقى (1680 - 1514) تىكلەنگەن. ياركەنت خانلىقىنىڭ 2 - ئەۋلاد خانى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان 1533 - يىلى تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن دوغلاتلارنىڭ تەسىرىنى سۇيۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن، سۇلتان سەئىدخانىنىڭ تۇبوت يۇرۇشىدە قازا قىلىشىنى باھانە قىلىپ، دوغلات ئەمرلىرىدىن بىر قانچەيلەننى قەتل قىلغان، بەزىلىرىنى سۈرگۈن قىلغان. «تارىخى رەشىدي»نىڭ مۇئەللىپى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگانىنىڭ تاغىسى شۇ قېتىمدا ئۆلتۈرۈلگەن، ئۆز ھاياتىدىن خەۋپسىرىگەن مۇئەللىپمۇ كەشمىرگە كېتىپ ھىندىستان موغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ ھىمايىسىگە كىرگەن، شۇنىڭ بىلەن دوغلاتلارنىڭ سەلتەنىتى تامامەن يوقالغان. دوغلاتلاردىن چاغاتايغا تەقسىم بولغان مىڭ چېرىك ۋە ئائىلە تاۋابىئاتلىرى تۇغلۇق تۆمۈرخان مۇسۇلمان بولغان 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن بۇرۇنلا مۇسۇلمانلىشىپ بولغانلىقتىن، تەدرىجىي يەرلىك ئاھالە بىلەن ئارىسىدىكى پەرقلەر يوقىلىپ ئۇيغۇرلارغا يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن. ماۋلايسۇيە دېگەن نامىمۇ يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تارىخىي ئاتالغۇغا ئايلىنىشقا باشلىغان.

ئىزاھاتلار:

[2][1] مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان: «تارىخى رەشىدي»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى2007 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 48 - ، 49 - ، 182 - بەتلەر.

[4][3] راشىددىن فەيزۇللاھ: «جەمئۇت تەۋارىخ»، سودا باسمىخانىسى 1983 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1 - تۇم 1 - كىتاب، 316 - بەت؛ 1 - تۇم 2 - كىتاب، 376 - بەت.

[5] مىرزا ھەيدەر دۇغلات: «تارىخى رەشىدي»، سەلەڭ نەشرىياتى 2006 - يىلى تۇركچە نەشرى، 167 - بەت.

[6] مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر: «ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇللىرىنىڭ تارىخى - تارىخى رەشىدي»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1 - كىتاب، 155 - بەت.

[7] مۇخاممەد خايدار دۇلاتي: «تارىخي راشىدي»، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى 2015 - يىلى قازاقچە نەشرى، 67 - بەت.

[8] مىرزا ھەيدەر: «تارىخى رەشىدي»، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى 2013 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 6 - بەت.

[9] مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر ئايازىي: «تارىخى رەشىدي»، ئۆزبېكستان تاشكەنت، 2011 - يىلى ئۆزبېكچە نەشرى، 381 - بەت.

[10] مياۋ پۇشىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۇزۇلگەن: «غەربىي شىمال ئاز سانلىق مىللەتلەر يېزىقىدىكى يادنامىلار»، 4 - توم‌غا كىرگۈزۈلگەن فاكسىمىل، 38 - بەت. گەنسۇ ئۆلكىلىك قەدىمكى ئەسەرلەرنى رەتلەش، تەرجىمە قىلىش مەركىزى نەشرى.

[11] «تارىخي كاشغەر» (نەشرى نامى «چىڭگىزنامە»)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1985 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 66 - بەت.

[12] «تارىخي كاشغار»، رۇسىيە سانكت پېتىربۇرگ 2001 - يىلى نەشرى، قوليازمىنىڭ بېتىگە ، ئېندىكس ئۈچۈن كىتابنىڭ 75 - بېتىگە قارالا.

[13] بارتولد (جالا لى تەرجىمىسى): «يەتتەسۇ تارىخىنىڭ ئوچېركى» «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن، لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى» 2013 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 81 - بەت.

[14] بارتولد (جاۋ لىشىڭ تەرجىمىسى): «يەتتەسۇ تارىخىنىڭ ئوچېركى»، جۇڭگو خەلقئارا رادىيو نەشرىياتى 2013 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 67 - بەت.

[15] بارتولد (ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمىسى): «يەتتەسۇ تارىخىنىڭ ئوچېركى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئىچكى ژۇرنىلى، 1987 - يىللىق 7 - ، 8 - سان، 73 - بەت.

[16] بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق تىللىرى فاكۇلتېتى پارس تىلى تەتقىقاتخانىسى تۈزگەن: «پارسچە - خەنزۇچە لۇغەت»، سودا نەشرىياتى 1981 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 34 - بەت.

[17] مولا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمدى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 2007 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 89 - بەت.

[18] ئىبنى مۇھەننا: «ئىبنى مۇھەننا لۇغىتى»، باۋ چاۋلۇ تۈزگەن «مۇقەددىمەتۇل ئەدەپ» (موڭغۇلچە سۆزلۈكى)»گە كىرگۈزۈلگەن، ئىچكى موڭغۇل ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2002 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 247 - بەت.

(ئاپتور: چارقىلىق ناھىيەلىك پوچتا - تېلېگراف شىركىتىدە)

مۇھەررىر: تۇرسۇن قۇربان كۆلپىتى
ئېلخەت: kvlpiti@126.com